

Bozóki András

Hatalmi rendszerek és befolyási modellek

Szabó Miklós emlékére

A látszat ellenére semmi sem marad a régiiben. Vilfredo Pareto szerint a történelem az arisztokrácia temetője; az elitek körforgása megállíthatatlan. Csak az biztos, hogy a hatalom jelensége fennmarad, de aktuális hordozói folyamatosan változnak.¹ Pedig hányszor próbálták örökkévalóvá tenni hatalmukat és gazdagságukat az éppen aktuális elitcsoportok tagjai, hogy azután történelmileg rövid idő alatt kihulljanak a rostán! Igaz, ez a borús perspektíva sohasem zavarja azokat, akik épp hatalmuk csúcsán vannak, és abban bíznak, hogy kivételezett helyzetük akár egy emberöltőig fennmaradhat. Ezért is vannak mindig új és új jelentkezők, akik legszívesebben lefagyasztanák az adott állapotokat. A szervezetek oligarchizálódásának vastörvénye² mellett a politikai szociológia másika, sokszor igazolt tézise az elitek cirkulációja.³ Ennek fényében érdemes tanulmányozni a leggazdagabbnak és legbefolyásosabbnak ítélt magyar szereplők összetételét is.

Hatalmon elsősorban azt értjük, ha valaki mások akaratával szem-

ben is érvényesíteni tudja akaratát.⁴ Sokszor azonban a hatalom ennél árnyaltabb módokon jelentkezik: nem a döntéshozatal végén érezteti hatását, hanem már az elején. Ebben az esetben akinek hatalma van, megszabhatja, hogy milyen ügyek kerüljenek a döntéshozó fórumok elé, sőt – és ez a harmadik eset – akár azt is eldöntheti, hogy miket lehet egyáltalán „ügyeknek” tekinteni.⁵ Ez utóbbi esetben a hatalom képviselői egyes társadalmi problémákat ignorálnak, azaz csírájában elfojtják napirendre kerülésük lehetőségét. A döntéshozók abból indulnak ki, hogy amit ők nem tekintenek ügynek, az „nem létezik”. Minél kevésbé demokratikus egy rendszer, ez annál gyakrabban fordul elő.

Míg a hatalom első két dimenziója jórészt transzparens – és így viszonylag könnyen követhető, mérhető –, addig a harmadik jelentős részben láthatatlan.⁶ A hatalom manapság sok esetben azt jelenti, hogy gyakorlói képesek eltorzítani a világról alkotott percepciókat. Ez az „amiről nem beszélünk az

1

¹ Vilfredo Pareto: *The Rise and Fall of Elites: An Application of Theoretical Sociology*. New Brunswick, 1991, Transaction.

² Robert Michels: *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. New York, 1962, Free Press.

³ Pareto: i. m.

⁴ Erről lásd Max Weber: *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai 2/3*. Budapest, 1996, KJK, 47–57, valamint Robert

A. Dahl: *Who Governs? Democracy Power in an American City*. New Haven, 1961, Yale University Press.

⁵ A hatalom e háromdimenziós elméletéről lásd Steven Lukes: *Power: A Radical View*. New York, 2005, Palgrave Macmillan, 108–151.

⁶ Vö. Colin Hay: *Political Analysis: A Critical Introduction*. Houndmills, Basingstoke, 2002, Palgrave.

nincs” hatalma. Más szóval, a dolog akkor válik láthatóvá, ha a hatalom birtokosai beszélnek róla. Nem egyszerűen arról van szó, hogy „nem hiszünk a szemünknek”, hanem arról, hogy sok esetben nem is vehetjük észre azt, amit látnunk kellene.⁷

Évek óta megjelenik Magyarországon *A 100 leggazdagabb* című kiadvány.⁸ Minden ilyen publikációban standard módszertan szerint megbecsülik a gazdasági élet csúcs szereplőinek vagyonát, és megállapítják hozzávetőleges helyüket a leggazdagabbak listáján. Ez a lista kvantitatív adatokat közöl – kinek mekkora a becsült vagyona –, de nem foglalkozik az illetők befolyásával a társadalmi élet különböző területein. Pedig nem biztos, hogy a gazdagság egyben befolyást jelent a politikai szférában vagy akár a szellemi életben.

2 A leggazdagabbak rangsorának elkészítése kizárólag a gazdasági értelemben felfogott tulajdonos osztályra koncentrált, értelemszerűen figyelmen kívül hagyva a „rendi” jellegzetességeket. Míg az osztályok a javak termeléséhez és megszerzéséhez való viszonyuk szerint tagozódnak, addig a rendek a javak fogyasztásának elvei szerint.⁹ Az osztályok a gazdasági rendben gyökereznek, míg a rendek az életmódok és életformák világában, a „becsület” elosztásának birodalmában. Az újjgazdagot nem fogják feltétlenül beengedni az előkelő szalonokba. A rendhez tartozás feltétele ugyanis nem a vagyon, hanem a befogadás.

A modernizáció valaha azt ígérte, hogy a jóléti kapitalista társadalmakban eltűnnek a rendi különbségek, és a társadalmi pozíciókat a teljesítményhez kötődő osztályhelyzet fogja meghatározni. Szószólói feltételezése szerint ahogy a középkorias-feudális rendi társadalom visszaszorul, úgy tör majd diadalmasan előre az új osztálytársadalom. Mégsem egyszerűen ez következett be. Kiderült, hogy rendek és osztályok nem zárják ki egymást, párhuzamosan is létezhetnek. Ahol a gazdasági rend a domináns, ott az osztálykülönbségekre helyeződik a hangsúly, ám ahol a politikai újraelosztás a társadalom fő szervező elve, ott a rendi jellegzetességek válnak meghatározóvá.

A Keynes nevéhez kötődő jóléti társadalmi korszakban – amely az 1940-es évek végétől az 1970-es évek végéig tartott – a fejlett országokban számottevően csökkentek a jövedelmi egyenlőtlenségek, és egyre jobban kirajzolódtak az életformák különbségei. Az 1968-as fordulatban megjelenő erőteljes társadalmi mozgalmak azért jelentettek Nyugaton „kulturális forradalmat”, mert nagyot léptek előre az életvezetési szokások, életformák, valamint a kulturális sokszínűség elismerése és ezáltal a társadalmi emancipáció kiterjesztése felé.

Az ezt követő neoliberális paradigmában azok az elképzelések tettek szert leginkább támogatásra, amelyek az önszabályozó piac korlátatlanságát, az állami beavatkozástól való tartózkodást tekintették a társadalmi önszerveződés és a

⁷ A társadalmi észlelés befolyásolása a kifinomult propagandamódszerek miatt akár Orwell mélységeibe is eljuthat. Nem véletlen, hogy a modern demokrácia kritériuma között ott szerepel az alternatív információforráshoz való jog is.

⁸ A legutóbbi kiadvány: Szakonyi Péter (szerk.): *A 100 leggazdagabb*. Budapest, 2015, Napi.hu.

⁹ Max Weber: *Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai 1*. Budapest, 1987, KJK, 303–308.

gazdasági fejlődés adekvát formájának. A kor hősei már nem az állami újraelosztás megtervezéséhez kapcsolódó technokraták és a bürokraták, valamint a bérből és fizetésből élők voltak, helyükre egyre inkább a vállalkozók, a brókerek, a pénzemberek és a multinacionális befektetői csoportok képviselői léptek. Ideológiailag a korábban domináns szociáldemokrata–kereszténydemokrata váltógazdálkodást felváltotta a neokonzervatív (neoliberális) és a szociálliberális (harmadikutas) politika küzdelme. A 2008-as gazdasági világválság véget vetett e két irányzat váltógazdaságának, és megkérdőjelezte a neoliberális paradigmát. Mindez azonban egyáltalán nem járt a neoliberális gazdaságpolitika eltűnésével,¹⁰ inkább a radikális jobboldali és baloldali irányzatok térnyerését segítette elő.

Hatalom és befolyás különböző struktúrákban ölthet formát, ezért az elemzés során, első megközelítésben, érdemes megkülönböztetni legalább három rendszert: 1) a totalitárius és poszttotalitárius kommunista; 2) a demokratikus; és 3) a fogadott politikai család (maffiaállam) tekintélyelvű jellegű rendszerét. Ezekhez társítom az adott rendszerekre jellemző befolyási modelleket.

Kommunista rendszer – formalizált, hierarchikus befolyási modell

A totalitárius és poszttotalitárius diktatúra modelljét régiókban elsősorban a pártállami, kommunista rendszerek jelentették. Az ilyen

típusú kelet-európai rendszerekben csaknem mindenki „egyenlően volt egyenlőtlen” helyzetben a pártállam vezető kádereihez képest. A forradalmi átalakulást követően csakhamar megjelent egy új, munkásosztályi gyökerű bürokrataréteg, a diktatórikus rendszerhez feltétlen hűséget mutató apparatcsikcsoport. Az új, pártállami apparátus társadalmi pozícióját (beosztását, lakását, autóját, üdülését stb.) kizárólag a pártnak köszönhette, így a párt kiszolgáltattja volt. Először bürokratikus réteggé¹¹ telepedett a társadalomra, de csakhamar kezdtek kialakulni sajátos rítusai és szokásai, amelyek rendi jellegzetességekként voltak azonosíthatók. Később az egykori munkások elitbe jutó csoportjai már nemcsak érdekeikben és identitásukban¹² vagy rendi értelemben különültek el egykori társaiktól, hanem egyre inkább egy felemelkedő „új osztály” vonásait hordozták magukon.¹³

Bakunyin jóslata¹⁴ beteljesedett: míg a kapitalista rendszerekben az egyén legalább kétféle (piaci vagy állami) karrierlehetőség, illetve „rabiga”, között választhatott, addig az államszocialista rendszerekben már csak egyetlen, központosított hierarchia, a pártállam maradt fenn, ami növelte az elnyomást, és végletesen kiszolgáltatóvá tette a társadalom tagjait. Bakunyin szerint „ha van állam, akkor szükség-szerűen van uralom, következésképpen rabság is: állam nyílt vagy leplezett rabság nélkül nincs, elképzelhetetlen. (...) Ha az egész

3

¹⁰ Vö. Colin Crouch: *The Strange Non-Death of Neoliberalism*. Cambridge, 2011, Polity Press.

¹¹ Vö. Lev Trockij: *The Revolution Betrayed*. New York, 1937, Doubleday.

¹² Vö. Michels: i. m.

¹³ Milovan Djilas: *The New Class: An Analysis of the Communist System*. San Diego, 1983, Harcourt, Brace, Jovanovich.

¹⁴ Mihail Bakunyin: *Allamiság és anarchia*. Budapest, 1984, Gondolat, 230–231.

nép irányítani fog, irányítani pedig nem lesz kit, akkor nem lesz kormány és nem lesz állam. Ha viszont lesz állam, akkor lesznek kormányzotok, lesznek rabok.”¹⁵

Az (elvileg) önszabályozó piacot magába olvasztotta az omnipotens állam. Piaci rendszerekben könnyen kiléphet valaki az állami hierarchiából, és független vállalkozóként új pályafutást indíthat el. Fennmarad számára a két élethelyzet közötti választás lehetősége. Ezt azonban nem adatik meg ott, ahol a „piac” is az állami önkény része. Alapesetben a kommunista rendszerek nem kínálnak alternatív karrierlehetőséget. Csak egy út van, az állampárt által politikailag ellenőrzött hierarchiában való felkapaszkodás útja. Ezen a sémán csak a későbbi gazdasági reformok tudtak változtatni.¹⁶

4 A kommunista modell totalitárius formájában nem tűr befolyásolási lehetőséget a hatalmi hierarchián kívülről. A rendszert nem lehet kritizálni, legfeljebb annak részleges működési zavarait, például a „helyes döntések végrehajtásába becsúszó hibákat”, a „visszahúzó erők aknamunkáját” vagy a „kontraszelekción” lehet szóvá tenni, azt feltételezve, hogy a rendszer azonnal működni fog, ha majd a megfelelő ember kerül a megfelelő helyre. Lehet továbbá bírálni rendszer állítólagos fejlődésétől elmaradó „szubjektív tényezőket” mint a múlt erői által formált, „kullogó tu-

datot”. (A hivatalos propaganda sokáig „nem értette”, miért ragaszkodik saját földjéhez a paraszt, ahelyett, hogy beadná a közösbe, hiszen a központi elképzelés szerint termelőségvetkezeti gazdálkodás lett volna a fejlődés záloga.) De a modellben ezeket a részleges anomáliákat is csak „konstruktívan”, „jobbító szándékkal”, a rendszer jobb működtetése reményében lehet bírálat tárgyává tenni.

Ebben a modellben párt és állam összefonódik, és a csúcson helyet foglaló kevesek körét formális nomenklaturalisták rögzítik.¹⁷ Aki a rendszerben karriert akar építeni, annak be kell lépnie a pártba. A legtöbb kommunista rendszerben a párt a társadalom vezető ereje, intézményesült testület, amely az állami élet teljességét és a társadalmi élet meghatározó részét irányítja, áthatja, befolyásolja. Intézményesített hatalma ellenére a párt mozgásterét az alkotmány nem korlátozza, mert az alkotmányban lefektetett, sokszor demokratikusnak tűnő elvek – afféle politikai fűgefalevélként – csak a párt korlátozatlan hatalmának elfedésére szolgálnak.

Mivel a párt elitjébe tartozás a tartós befolyás garanciája volt, mindez veszélyeket is hordozhatott az első számú pártvezető számára. Ezért totalitárius rendszerekben az omnipotens vezető időnként széles körű tisztogatást rendezett a rendszer felső köreiben, hogy meg-

¹⁵ Uo. 231.

¹⁶ A gazdasági reformok nyomán az alapséma sok helyütt fellazult Kelet-Európában, a Szovjetunióban, Kínában és Vietnamban is. Mindezzel hozzájárult az „újosztály-elméletek” további kibontakozásához. Ezek összefoglalását lásd: Lawrence Peter King – Iván Szelényi: *Theories of the New Class: Intellectuals and*

Power. Minneapolis, 2004, University of Minnesota Press.

¹⁷ Vö. Nyíró András et al. (szerk.): *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához*. Budapest, 1989, InterArt; továbbá Szakadát István: Káderforgó: a hatásköri listák elemzése. *Társadalmi Szemle*, 1992/8–9, 97–120.

akadályozza az ellene fellépni képes bürokrata–apparatszik-réteg összefogását. A periodikus tisztogatást többnyire a pártba „beférkőzött reakció” képviselőivel való leszámolás-ként értelmezte a hivatalos propaganda, holott mindez valójában az elitcsere, a kialakult hatalmi hálózatok széttörését, a pártvezér hatalmának megerősítését szolgálta. A forradalmi rezsim látszatát csak azáltal lehetett fenntartani, ha a hatalmi viszonyok megcsontosodásával mint fő tendenciával szemben a rendszer vezetője időről időre „forradalminak” álcázott terrorisztikus módszerekkel lép fel. E fellépés ölthetett titkos formát, például amikor megbízhatatlanná vált káderek százait éjnek évadján titkosrendőrök vitték el, és a kiszemeltekről legközelebb már csak a rituális ceremóniaként megrendezett tárgyalásukon lehetett hallani, amint bűnösségüket beismerik.¹⁸ De a tisztogatás ölthetett felülről kezdeményezett, ám látszólag „alulról induló”, „népi felháborodásként” prezentált, színleg „társadalmasított” formát. Ilyen volt a kínai „kulturális forradalom”, a könnyen manipulálható, tanulatlan munkás- és paraszttömegek fellázítása a közép- és felsőszintű pártvezetők, valamint az értelmiségiek ellen.¹⁹

A periodikus tisztogatás, valamint a vezető káderek pozícióinak folytonos cserélgetése a rendszert kívánta mozgásban tartani, miközben inkább annak mozdulatlansá-

gáról terelte el a figyelmet. Az alattvalók megkapták a (központi-lag vezérelt) cselekvés lehetőségét, ami azt az illúziót keltette, hogy a rendszer képes az önkorrakcióra, tehát rugalmas. Mivel a totalitárius rendszerben nem lehettek a párt-on belül nyíltan jelentkező politikai áramlatok, a személycserékből nem lehetett feltétlenül a kormányzás irányának megváltozásá-ra következtetni. Külföldi kutatók százai próbálták megfejteni a szovjet rezsim belső működésének és túlélésének titkát, valamint a személycserék alapján következtetni a lehetséges politikai változás esélye-ire.

Ezt a foglalatosságot hívták kremlinológiának, amely nevét a szovjet politika hatalmi központjának tekintett moszkvai Kreml után kapta. A kremlinológia lényegét tekintve nem volt más, mint egy formális tesztületen belül hasonló pozícióban lévő-k közötti politikai különbségek mikroszociológiai vizsgálata. A kremlinológusok apró információ-morzszákból próbáltak hipotéziseket felépíteni a pártelit belső hatalmi viszonyaira vonatkozóan. Figyelembe kellett venniük, hogy az elit-be tartozásnak egyaránt vannak *pozicionális* (ki milyen pozíciót foglal el a hierarchiában) és *reputációs* (kinek milyen informális befolyása van pozíciójától függetlenül) met-szetei. Egy jó kremlinológus egyaránt élt a pozicionális és reputációs elemzés²⁰ módszereivel, amikor párhuzamosan vizsgálta a formális hatalom és az informális befolyás rejtett dimenzióit. A rendszer titkolódzó természete miatt különö-sen érdekes volt a kevés látható esemény egyike, a május elsejei ün-nepi felvonulás. A tömeget a tribün-ön köszöntő pártvezetők proto-kolláris rendje sok találgatásra

¹⁸ Szász Béla: *Minden kényszer nélkül*. Budapest, 2013, Európa.

¹⁹ Joseph W. Esherick et al. (szerk.): *The Chinese Cultural Revolution as History*. Stanford, 2006, Stanford University Press.

²⁰ Robert Putnam: *The Comparative Study of Political Elites*. Englewood Cliffs, 1976, Prentice Hall.

adott okot: a kremlinológusok ilyenkor az aktuális pártvezetőhöz való fizikai közelség alapján próbálták az egyes vizsgált politikusok befolyását mérni.

De a rendszer lényegéből adódóan a kremlinológiai megközelítés csak addig releváns, amíg a vizsgált személyek tagjai a pártnak – ha onnan kiesnek, politikai értelemben a semmibe hullnak, és eltűnnek a kutatók látóköréből. A kremlinológia létezése már önmagában azt feltételezte, hogy csak a párton belül van élet, csak a párt keretei között törekedhet valaki számottevő befolyásra, és a rendszer csakis belülről változhat meg. Nem csoda, hogy a kremlinológia nem volt képes előre jelezni a szovjet rendszer várható bukását, mert elemzése tárgyát mikroszkopikus közelségből vizsgálta, így nem látta a fától az erdőt. Egyes belső eseményekből nem volt képes a rendszer egészére érvényes következtetéseket levonni.

6

A kommunista rendszerekben – az ideáltipikusnak tekintett totalitárius modell²¹ mellett – idővel megjelentek „puhább” vagy egyszerűen csak másként kemény diktatórikus változatok. Puha diktatúra volt például a Kádár-rendszer, amelyet a rezsim névadója a totalitárius alapokra építkezve poszttotalitárius módon működtetett. Tekintve, hogy a párt fenntartotta magának a politikai hatalom monopóliumát, ám szabadabb teret

engedett a magánéletnek, valamint a különböző gazdasági és kulturális tevékenységeknek, e területeken latens pluralizálódás indult meg. A kisvállalkozók, a második gazdaság és a szellemi és művészi tevékenységet végző értelmiség köreiben jelentős társadalmi reputációval rendelkező szereplők emelkedtek ki, akik a rendszer jellegzetes új rétegeit – ha nem is feltétlenül új osztályait – alkották.²² Közülük egyesek akár eseti politikai befolyással is rendelkezhettek, de a lassan kibontakozó társadalmi pluralizmus nem fejlődhetett politikai pluralizmussá. Az ideológiailag homogén rendszer lassan, de biztosan repedezett, és egyre nőtt a „dísz-pártonkívüliek” száma. A párt korábbi (kilépett vagy kizárt) reformerei már nem feltétlenül tűntek el, csatlakozhattak a megjelenő ellenzékhez, az ellenelítthez.²³ De a tartós politikai befolyás garanciája egészen az 1980-as évek végéig a párttagság, az intézményes beágyazottság, illetve a nomenklatúralistára való felkerülés volt.

Mivel a kelet-közép-európai szatellitországok a moszkvai központ-hoz képest a periférián helyezkedtek el, a káderelit változásainak nemcsak belpolitikai, hanem a szovjetek által elvárt vagy kikényszerített, külpolitikai okai is voltak. Ha a reformkurzus a központban megbukott, (átmenetileg) buknia kellett a periférián is.²⁴ Ilyenkor igazi kihívást jelentett a szatellitország

²¹ Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarianism*. New York, 1975, Harcourt, Brace, Jovanovich.

²² Vö. Iván Szelényi: *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison, 1988, Wisconsin University Press; továbbá Szelényi Iván: *A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai*. Budapest, 1992, MTA PTI.

²³ Vö. Bihari Mihály – Bíró Zoltán – Lengyel László – Király Zoltán: *Kizárt a párt*. Budapest, 1988, Primo.

²⁴ Vö. Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában: Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Budapest, 2014, Osiris.

vezetője számára a saját, megbízható helyi káderek alacsonyabb pozíciókban történő „elrejtése” Moszkva szeme elől oly módon, hogy az illetők informális befolyása továbbra is fennmaradjon.²⁵

A kommunista modellben a párt mint intézmény jelenti az érvényesülés útját, hiszen a párt értelemszerűen átszövi és behálózza az államot. Szélsőséges esetekben azonban a párt dominanciája is meggyengülhet, és az intézményes, szervezeti kapcsolódások helyét a nepotizmus logikája helyettesítheti. Neopatrimonialis²⁶ vagy szultanisztikus²⁷ formát öltözött nemzeti kommunista rendszerekben a párt szerepét nagyrészt az udvar veszi át, ahol a kommunista pártvezér szultán módjára uralkodik, aki döntéseiben saját családtagjait favorizálja. Ilyen esetekben a pártelit helyébe a vérségi alapon meghatározott uralkodó klán lép: jó példa erre Nicolae Ceausescu rendszere a hetvenes-nyolcvanas évek Romániájában.²⁸ Ebben a rezsimben a megyei párttitkárok tényleges befolyásában – formális pozíciójuk azonossága ellenére is – nagy különbségek lehettek aszerint, hogy az uralkodó klán tagjai voltak-e vagy sem. A párt csupán transzmissziós szíjat jelentett az udvar számára a központi döntések

végrehajtásában, illetve karrierlehetőséget a párttagok számára az udvar közelébe kerülni.

A klán nemcsak a pártot használja az állami és társadalmi élet ellenőrzésére, hanem fokozott mértékben támaszkodik az általa felépített és megbízhatóbbnak tartott titkosrendőrségre. A tekintélyelvű rendszerek erős katonaságot tartanak fenn, hogy megvédjék az államot a kívülről fenyegető veszélyekkel szemben, míg a kommunista rendszerek a titkosrendőrségben bíznak a belülről jövő veszélyek megelőzésére. A titkosrendőrség lehet gépezetszerűen intézményesített (mint a keletnémet Stasi), vagy pedig „mitikus”, amelynek ereje éppen kiszámíthatatlanságában rejlik (mint a román Securitate). Az előbbi a totalitárius, utóbbi pedig a szultanisztikus rendszerekre jellemző.

Hanyatló kommunista rendszerekben egyre inkább megfigyelhetőek voltak a rezsim egyes kulcsintézményei közötti konfliktusok, sőt a harc is befolyásuk növeléséért. Ilyen volt a Szovjetunióban a hadsereg és a titkosrendőrség közötti rivalizálás: hol a tábornoki kar tagjai, hol pedig a KGB vezetői tudták jobban befolyásolni a pártfőtitkár kiválasztását. Jellemző módon a Szovjetunióban akkor indult reformkurzus, amikor a KGB „delegált” vezetőket a legmagasabb posztra (Andropov, Gorbacsov), és akkor következett be konzervatív fordulat, ha a tábornoki kar protezsáltja jutott szerephez. Mindez elsősorban azért történt így, mert a titkosrendőrségnek értelemszerűen több információja volt a társadalom valós állapotáról, mint a rendszer mindennapjaihoz képest külön világban élő, elszigetelt katonai elitnek.

7

²⁵ A Kádár-rendszerben például Aczél György volt olyan politikus, akinek befolyását nem elsősorban formális pozíciója határozta meg. Lásd Varga Ágota: *Aczél-történetek*. Pécs, 2013, Alexandra.

²⁶ Max Weber patrimonialis (tradicionális-patriarchális) rendszerfogalmának továbbgondolását lásd Shmuel N. Eisenstadt: *Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism*. Beverly Hills, 1973, Sage.

²⁷ Vö. H. E. Chehabi – Juan J. Linz (szerk.): *Sultanistic Regimes*. Baltimore, 1998, Johns Hopkins University Press.

²⁸ Vö. Mary E. Fischer: *Nicolae Ceausescu, a Study in Political Leadership*. Boulder, 1989, L. Rienner.

Demokratikus rendszer – plurális, autonómiákra épülő befolyási modell

A demokratikus modellben a hatalom és befolyás viszonya és szerkezete gyökeresen eltér a diktatórikus változattól. A hatalommegosztás elve és a párhuzamosan létező hierarchiák többé-kevésbé egyensúlyban tartják a rendszert, amelyben az alá-fölrendeltség logikája mellett hangsúlyosan megjelenik a horizontális koordináció is. A hatalom egyes intézményei kölcsönösen ellenőrzik egymást. A politikai hatalmi logika nem szövi át a társadalom egészét. Piacgazdaság lehetséges demokrácia nélkül, de a demokrácia még nem maradt fenn piacgazdaság nélkül, mely utóbbi a társadalmi autonómiák létének és tartós fennmaradásának gazdasági biztosítója. Demokráciákban az egyén társadalmi felemelkedése jóval nagyobb részben tulajdonítható az illető tehetségének és teljesítményének, mint a centralizált, „bürokratikus koordináció”²⁹ rendszereiben.

Demokráciákban nemcsak a politikai szféra plurális, hanem a társadalom is. Többközpontú rendszerekben értelemszerűen egyszerre többféle befolyás létezhet – gazdasági, politikai, szellemi –, de egyik sem tesz szert kizárólagosságra, hálózatszerű működésük révén egyik sem határozza meg a másikat. A befolyás mértéke a piacon mérhető és igazolható, kialakulása pedig – a diktatórikus rendszerekhez képest – konszenzusos jellegű. A szellemi és művészi életben a

kulturális sokszínűség elve érvényesül. Az irányzatok képviselői éles vitában állhatnak egymással, de a pluralizmus létének szükségességében egyetértenek.

A demokratikus modell a hatalom társadalmi ellenőrzésének elvére épül, amelyben a versengés elvileg nyilvános, a társadalmi beleszólás lehetősége pedig (a szabad véleménynyilvánítás és a periodikus, bizonytalan kimenetelű, szabad választások révén) biztosított.³⁰ Mindenki számára evidens, hogy egy-egy társadalmi, politikai megbízatás vagy közfunkció betöltése csak adott, belátható időre szól. A rendszer lényegéhez tartozik a politikai váltógazdaság, amelyben a következő kormány az elődeivel ellentétes politikát is folytathat. Hogy az éles fordulatokat elkerüljék, a kormányok általában a közös pontokat keresik a választók között, és arra törekednek, hogy választói bázisukat az ellentábornak is tetsző politikai kezdeményezésekkel növeljék. Demokráciákban akkor is elképzelhetetlen az egypárti alkotmányozás, ha adott pillanatban az egyik pártnak alkotmányozó többsége van. Mindez azért lehetséges, mert a politikai szereplők a rendszer fennmaradását tekintve hosszú távon is érvényes, kooperatív játszmákban gondolkodnak, miközben a rövid távú kérdésekben élesen eltérhet a véleményük egymástól. Ennélfogva egyaránt biztosítják a politikai alternatívák felmutatását, a politikai versengést és a rendszer hosszú távú jövőjével kapcsolatos konszenzust.

²⁹ Vö. Kornai János: *A hiány*. Budapest, 1980, KJK.

³⁰ Részletesen lásd Robert A. Dahl: *A Preface to Democratic Theory*. Chicago, 1956, University of Chicago Press.

Mindez nem jelenti azt, hogy demokráciákban közvetlenül a nép kormányozna, illetve hogy ismeretlen fogalom lenne a korrupció, az oligarchizálódás, az elitizmus és a hatalom központosítására való törekvés. Kétségtől van velem, vannak velejáró korrupció demokráciák és a korrupciótól többnyire mentes autokratikus rendszerek,³¹ de nemzetközi összehasonlításban egyértelmű, hogy a demokrácia jelenti a biztosabb védelmet a korrupció ellen. Demokráciákban is lehetnek kirívó társadalmi egyenlőtlenségek, felemelkedhetnek oligarchák, sőt kialakulhatnak oligarchikus hálózatok, de ezek a politikai főhatalomhoz képest többnyire „önálló bolygókként”, eltérő röppályán keringenek. Ezek a rendszerek is kitermelhetnek halhatatlanul befolyásos és a hatalomért komoly eséllyel harcba szálló szereplőket – lásd például az Egyesült Államokban a republikánus Bush család és a demokrata párti Clinton család küzdelmét vagy korábban a „Kennedy-klán” befolyását – ám ezek a folyamatok a politikai váltogazdálkodás demokratikusan szabályozott keretei között maradnak. Még így is időről időre aggodalomra ad okot a milliárdosok aránytalan befolyása az amerikai politikai versenyre: emiatt sokan hajlamosak az amerikai rendszert „oligarchikus demokráciának” tekinteni. Ennél problematikusabb volt a hidegháborús időszak politikai elitjének „cirkulációja” néhány NATO-tagállamban: például Görögországban sokáig csak a Papandreu és a Karamanlisz család (és klientúrájuk) versengett

egymással a hatalomért, míg Olaszországban évtizedekig nem alakulhatott kereszténydemokraták nélküli kormány. A korrupció, előregedő, a maffia által gyakran befolyásolt hidegháborús olasz kormányokat³² csak az 1989-es világpolitikai fordulat következményei sodorták el, amit később az olasz pártrendszer összeomlása és radikális átalakulása követett. Hasonló folyamatok játszódtak le Görögországban és részben Spanyolországban is.

A pluralista rendszerek Schumpeter által leírt „demokratikus elitizmusának” – amely a versengő elitcsoportok közötti periodikus választást tekintette a demokrácia lényegének³³ – legnagyobb hatású kritikusa C. W. Mills volt, aki a demokratikus intézmények vizsgálatából kiindulva éppen az elitcsoportok intézményes összefonódását érzékelte. Úgy érvelt, hogy bár alsóbb szinteken érvényesül a hatalommegosztás elve, ez Amerikában az elitek szintjén nem valósul meg maradéktalanul. Hiába intézményesült a demokratikus politikai rendszer, ha mindazok, akik stratégiai irányító pozíciókat foglalnak el a társadalomban, erős kohézióval rendelkező, zárt csoportot alkotnak. Az intézményesített elitcsoportok informális összefonódása gyengíti a hatalommegosztást. Mills a katonai elit (*warlords*), a nagy gazdasági korporációk vezetői (*big business*) és a legfelső politikai körök (*political cliques*) közötti összefonódást a „hatalmi elit” (*power elite*) kifejezéssel írta le.³⁴ Szerinte ez a három erőcsoport

³¹ A korrupció demokráciára Jamaica, a nem korrupció autokráciára Szingapúr adhat példát.

³² Olaszországban 1955 és 1990 között például Fanfani ötször, Andreotti pedig háromszor volt miniszterelnök.

³³ Joseph Schumpeter: *Capitalism, Socialism and Democracy*. London, 1992, Routledge.

³⁴ C. W. Mills: *The Power Elite*. New York, 1956, Oxford University Press.

egyetlen szorosan együttműködő hatalmi háromszöget, precedens nélküli erőkoncentrációt hozott létre a „vezérlőpultok” mögött.

Mills azonban nem vesztette el reményét a demokratikus modellben, de – különösen Schumpeter minimalista felfogásához képest – radikálisabban kívánta működtetni. Úgy vélte, hogy a demokratikus rendszer által biztosított egyenlő jogok csak a nagyobb társadalmi beleszólás, erősebb társadalmi kontroll, tehát a részvételi demokrácia növelése révén érhetők el. Nem vonta kétségbe a demokrácia formalizált, intézményesített rendszerének értékeit. Felismerte, hogy az intézmények gátat szabnak a hatalmi önkénynek, és fenntartják a fékek és ellensúlyok rendszerét. Mindazonáltal aláhúzta az állampolgárok aktív és közvetlen részvételének fontosságát a politikai folyamatok ellenőrzésében, mert tudta, hogy a demokráciának nemcsak az intézményekben kell élnie, hanem az állampolgárok „lelkében”, mindennapi demokratikus elkötelezettségében is.

A demokrácia jövője végső soron azon múlik, hogy az emberek magukénak érzik-e a rendszert, képesek-e felismerni az antidemokratikus tendenciákat, és képesek-e fellépni ellenük. Mills azt hangsúlyozta, hogy a demokrácia akkor erősödhet meg, ha a pártvezetőket a tagság közvetlenül ellenőrzi, és ha a választott politikusokkal szemben befolyásos oligarchák, bürokraták és technokraták hatalmát csökkenteni lehet.

Maffiaállam, illiberális rendszer – egycentrumú, informális befolyási modell

A maffiaállam a tekintélyelvű politikai rendszerek³⁵ egyik alelete, amely a klasszikus tekintélyelvű diktatúrákhoz képest megengedőbb, közvettebb, informálisabb és „pluralistább” eszközöket használ hatalma fenntartása érdekében. Magyar Bálint meghatározása szerint a maffiaállam „a parazita állam privatizált formája, a fogadott család politikai, közhatalmi eszközökkel bonyolított gazdasági vállalkozása”.³⁶ Miként a maffia, a maffiaállam is a fogadott család logikájára épül, itt azonban a közhatalmi intézmények is rendszerszintűen a politikai család – és elsősorban a családfő – érdekeit szolgálják. Mindez bizonyos fokig rokonságot mutat a már említett neopatrimonális és szultanisztikus rendszerekkel. Itt is tradicionális elemekre épülő, felülről irányított, illiberális rezsimről van szó, de annak nem kemény, totalitárius változatáról, hanem olyan kormányzási gyakorlatról, amely célját puhább eszközökkel (propagandával, cenzúrával, kooptációval, egzisztenciális fenyegetésekkel) éri el.³⁷ Olyan államról van szó, amely a demokrácia paravánja mögött szisztematikusan autoriter gyakorlatokat működtet, és ezért a hibrid vagy vegyes rendszerek jellegzetes megnyilvánulási formájának is tekintik.

A hazai kutatók véleménye megoszlik azzal kapcsolatban, hogy a 2010. utáni magyarországi rend-

³⁵ A tekintélyelvű rendszerekről lásd Juan J. Linz: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder, 2000, L. Rienner.

³⁶ Vö. Magyar Bálint: *A magyar maffiaállam*

anatómiája. Budapest, 2015, Noran Libro, 81.

³⁷ Sergei Guriev – Daniel Treisman: *The New Dictators Rule by Velvet Fist*. *New York Times*, 2015. május 24.

szer még demokráciának vagy már valamilyen tekintélyelvű rendszernek tekintendő-e. Az elemzők csak abban értenek egyet, hogy a berendezkedés már nem minősíthető liberális demokráciának. Csillag Tamás és Szelényi Iván szerint azonban továbbra is demokráciáról van szó, mert a kormány leváltásának elvi lehetősége fennáll.³⁸ Velük szemben Kornai János és Bokros Lajos – Magyarhoz hasonlóan – autoriter rendszerről beszél.³⁹ Kornai szerint „2010-ig Magyarországon kiépültek a demokrácia alapvető intézményei, ám az U-kanyar óta megkezdődött és számottevő mértékben befejeződött azok szisztematikus lerombolása. (...) Orbán Viktor rendszere átlépett a demokráciák osztályából az autokráciák osztályába.”⁴⁰ Bokros szerint „kiépült az oligarchikus rend, a tekintélyelvű (autoritárius), erősen központosított politikai hatalom, a korlátozatlan állam”.⁴¹ A demokrácia elleni lázadásnak tekinti a rendszert Ungváry Rudolf és Pataki Ferenc, de más-más nézőpontból: Ungváry szerint ez a rezsim egy – az állampolgárok többsége

számára láthatatlanná manipulált – „mutáns fasisztoid” képződmény, míg Pataki számára ez egy újkollektivist, neokommunista kísérlet.⁴² Szalai Erzsébet a rendszert féldiktatúrának,⁴³ e sorok írója pedig hibrid rezsimnek⁴⁴ tekinti, amelyre ma már jellemzőbbek a kompetitív tekintélyelvű rendszer,⁴⁵ mint a demokrácia jegyei. Mivel folyamatosan változó, „mozgó célpont” van szó, olyan elképzelések is érvényesek lehetnek, amelyek a rendszert történetileg változónak látják, és egy adott pontig – például az alaptörvény negyedik módosításáig – „illiberális demokráciának”, onnantól viszont tekintélyelvű berendezkedésnek tartják.

Steven Levitsky és Lucan Way szerint a „kompetitív tekintélyelvű rendszerek olyan, civilek által irányított rezsimek, amelyekben formálisan léteznek demokratikus intézmények, és a politikai küzdelem is elsődlegesen ezekben zajlik, de a hatalmon lévők az államot arra használják, hogy lényeges erőfőlényhez jussanak ellenfeleikkel szemben. Ezek a rezsimek annyi-

11

³⁸ Tamás Csillag – Iván Szelényi: Drifting from Liberal Democracy: Traditionalist/Neo-conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-Communist Europe *Intersections: East European Journal of Society and Politics*. Vol. 1. No. 1. 2015. 18–48. Megjegyzendő, hogy más kutatók szerint a kormány leváltásának elvi lehetősége önmagában még nem tesz demokratikussá egy rendszert. Vö. Steven Levitsky – Lucan Way: *Competitive Authoritarianism*. Cambridge, 2010, Cambridge University Press. Mindazonáltal a Freedom House a *Freedom in the World* és a *Nations in Transit* című éves kiadványaiban egészen a legutóbbi időkig Magyarországot a „szabad” kategóriába sorolta. Megfigyelhető, hogy a Freedom House éves értékelései csak jelentős késéssel követik a hazai kutatók leírásait.

³⁹ Kornai János: Számvetés. *Népszabadság*, 2011. január 6.; Kornai János: U-kanyar Ma-

gyarországon. *Élet és Irodalom*, 2015. április 3.

⁴⁰ Kornai János: U-kanyar Magyarországon. *Élet és Irodalom*, 2015. április 3.

⁴¹ Bokros Lajos: Modernizáció és reform. *Élet és Irodalom*, 2013. január 11.

⁴² Vö. Ungváry Rudolf: *A láthatatlan valóság: A fasisztoid mutáció a mai Magyarországon*. Pozsony, 2014, Kalligram; Pataki Ferenc: *Hosszú menetelés: A Fidesz-jelenség*. Budapest, 2013, Noran Libro.

⁴³ Szalai Erzsébet: Két kapitalizmus Magyarországon. *Élet és Irodalom*, 2013. március 14.

⁴⁴ Bozóki András: A civilek összefogása. *Élet és Irodalom*, 2015. január 8. András Bozóki: Broken Democracy, Predatory State and Nationalist Populism, in Péter Krasztev – Jon Van Til (szerk.): *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Budapest–New York, 2015, CEU Press.

⁴⁵ Vö. Levitsky–Way: i. m.

ban kompetitívek, hogy az ellenzéki pártok a demokratikus intézményeken keresztül próbálnak versengeni a hatalomért, annyiban viszont nem demokratikusak, hogy a játéktér a hatalmon lévők javára lejt. A versengés valódi, de nem fair.⁴⁶

Demokráciákban a választási szabályok rögzítettek, de a választás kimenetele bizonytalan. Hibrid rezsimekben a szabályozás hektikus, a szabályok elasztikusak, tisztázatlanok,⁴⁷ és a választás kimenetele biztosra vehető, mert a választások csak formálisan szabadok, de nem tiszták. Ilyen hibrid, kompetitív tekintélyelvű rendszer volt például az 1990-es években Meciar Szlovákiája, Iliescu Romániája, Tudjman Horvátországa és Milosevics Szerbiája.⁴⁸ Végül ezektől is eltér a teljes tekintélyelvű diktatúra, ahol nincsenek szabad választások (ezért a végeredmény előre biztosra vehető), s a helyettük alkalmazott, mindig manipulált, rituális „választás” csak a rezsimmelleti tömeges kiállítás demonstrálására szolgál. (Ilyenek például a közép-ázsiai posztkommunista diktatúrák, Lukasenka Fehéroroszországa, Alijev Azerbajdzsánja, illetve a 2011 utáni putyini Oroszország.)

A magyar rendszer elemzőivel csak a liberális demokráciával való szakításban ért egyet a modell magyarországi megteremtője, Orbán Viktor miniszterelnök, aki saját politikájáról, a centrális erőterben

megszilárduló „nemzeti együttműködés rendszeréről” (NER) pozitív értelemben, mint „illiberális államról” beszél.⁴⁹ Orbán szerint a NER nem jelent kilépést a demokrácia keretei közül, szerinte inkább arról van szó, hogy a demokrácia többségi, kollektivistá, antiliberalis, etatista, nemzeti elemei kerültek túlsúlyba a korábbi „zavaros évtizedek” versengő, liberális, individualista, nyugatos és piacbarát politikájához képest. Orbán már 2009-es kötcsei beszédében kifejezte azt a meggyőződését, hogy a pluralista demokráciát kísérő értékviták szerinte ártanak a magyar nemzetnek, ezért inkább egy domináns pártrendszer létrehozása volna kívánatos, amely viták helyett, a többség nevében, egyszerűen deklarálja értékeit.⁵⁰

A maffiaállami modell kritikusa szerint a klasszikus maffia másként működik, mint a Magyar Bálint által leírt rendszer. Horn Gábor szerint a maffia racionális, a gazdasági haszonra összpontosít, a prosperitásban érdekelt, és a maffiának nincs ösztársadalmi víziója, ellentétben a NER működtetőivel, akik nemcsak saját hasznukat nézik, hanem a társadalom átalakítására vonatkozóan is vannak álmaik, elképzeléseik – ergo a kifejezés használata téves, a modell érvénye megkérdőjelezhető.⁵¹ De a maffiaállam nem egyszerűen az államba befurakodott maffiát jelenti, a hasonlóságok ellenére a maffiaállam fogalma különbözik a maffiától.

⁴⁶ Uo. 5.

⁴⁷ Az Orbán-rendszer 2014-ben még a választás előtti hónapokban is megváltoztatta a választási szabályokat, eltekintve a jogbiztonság elvétől.

⁴⁸ Levitsky-Way: i. m. 87–129.

⁴⁹ Orbán Viktor előadása: „Tusványos 2014” *Székhelyhon.ro* 2014. július 26.; Vö. Krasztev-Til: i. m.

⁵⁰ Orbán Viktor: „Megőrizni a létezés magyar minőségét” A kötcsei beszéd. *Nagyítás*, 2009.

⁵¹ Vö. Horn Gábor: Mélyen hívó polipok. *Élet és Irodalom*, 2013. augusztus 9. ; Horn Gábor: Hogyan tegyünk tönkre egy társadalmat? *Hvg.hu*, 2014. december 18.

Nem elsősorban abban, hogy vezetője szándéka szerint a közjót kívánja-e szolgálni vagy sem; cinikus-e vagy megszállott misszionárius. A maffiaállam abban különbözik a klasszikus maffiától, hogy nemcsak egyes állami funkciókat vesz át, hanem az állam *egészét* a maffia logikája szerint működteti. A klasszikus maffia *kívülről* igyekszik beépülni az államba, igyekszik egyes területeket és tevékenységi köröket kiszakítani az állami kontroll alól, és helyébe egy külső informális szerveződés szabályait érvényesíteni saját, közvetlen érdekei szerint. A maffiaállam viszont mindenekelőtt *állam*, amelyet azonban teljes egészében kiüresített és *belülről* elfoglalt egy rendkívül összetartó politikai vállalkozói kör. Ez a kör szisztematikusan előnyöket nyújt tagjainak az állam működtetése révén, és szisztematikusan kizár ezen előnyök köréből másokat. A jutalmazás és büntetés nem kötődik párttagsághoz, ideológiához (ahogy a kommunista rendszerben), de nem kötődik szakmai teljesítményhez sem. Nem jellemzik a spontán, szabadon alakuló társadalmi kapcsolatok vagy más néven a „gyenge kötések” rendszere sem (ahogy a piaci és demokratikus rendszerekben ez megszokott), hanem sokkal inkább a hívektől elvárt „erős kötésű”, politikai lojalitáskapcsolatok.⁵² A maffiaállamban az államosítás is privatizáció, mert először magát az államot privati-

zálták. Itt a közérdekre való hivatkozás valójában a magánérdekek érvényesítésének fedőszövege.

A maffiaállam mindig „szabályosan” jár el, mert törvényeit közvetlen érdekeihez igazítja. A korrupció nem egyes társadalmi szegmenseket érint, hanem rendszerszintű, és közvetlenül a politikai elit által vezérelt.⁵³ A felülről terjedő korrupció mindig sokkal károsabb, mint az alulról induló, mert ha a társadalom tagjai azt látják, hogy választott vezetőik saját zsebre dolgoznak, akkor gyorsan elveszítik hitüket a tisztességes előrejutás lehetőségében. Az elitkorrupció morálisan lehetetleníti el a rendszert, így nem csoda, ha mindazok, akik tisztességes és versenysemleges szabályok szerint szeretnének játszani, nagy tömegben távoznak az országból, a többiek pedig apátiába esnek, vagy maguk is csatlakoznak a gátlástalanság és cinizmus kultúrájához.

Ebben a modellben a hierarchia nem formalizált szervezet. A fogadott család rátelepszik az intézményrendszerre: a mozgásterét korlátozó, transzparenciát garantáló szabályokat eltörli, vagy érvényesítésüket lehetetlenné teszi, míg az állam tényleges tevékenységét elfedő formalizált szabályokat megtartja. Modern demokráciákban a választók az államot csak akkor fogadják el legitim szereplőként, ha azt hiszik róla, hogy semleges, tehát nem célja, hogy egyes

13

⁵² A gyenge és erős kötésekről lásd Mark S. Granovetter: *The Strength of Weak Ties*. *American Journal of Sociology*, Vol. 78. No. 6. May 1973. 1360–1380.

⁵³ Székely János a „politikai elit” helyett a „politikai kaszt” kifejezést használja, hogy felhívja a figyelmet a magyar politikai vezető garnitúra húsz éven át tartó viszonylagos változat-

lanságára. A kaszt azonban megváltoztathatatlan zártságot sugall, és azt, hogy a vezetői kör csak belülről termelődhet újjá. Ezért a szemléletes metaforát túlzásnak tartom. Úgy látom, hogy a hatalmi elit periodikus változása, illetve folyamatos cirkulációja a fő tendencia. Vö. Székely János: *Bárányvakság*. Pozsony, 2015, Kalligram, 17.

kitüntetett társadalmi csoportoknak kedvezzen mások ellenében. Ezért, a látszat fenntartása érdekében, a fogadott családnak nem érdeke a demokráciából megörökölt intézményhálózat teljes megszüntetése. Az intézményekből annyit és úgy tart fenn, amennyire szüksége van rá csoportérdekei érvényesítése és a közérdek „fátylának” fenntartása végett. Fenntartja ugyan az intézményeket, de feladataikat átalakítja, működésüket pedig kiüresíti vagy ellehetetleníti.

A maffiaállamban a párt már nem a hatalom forrása, csupán transzmissziós szíja.⁵⁴ A párt nem autonóm, nincs elég felhajtóereje, hogy új politikusokat hozzon felszínre. A politikusok kiválasztása fentről történik, és a párt is csak a fentről jövő utasításokat hajtja végre. Ahol az utasítások végrehajtása nem történik meg zökkenőmentesen, ott a helyi pártszervezetet a központi vezető egyszerűen feloszlatja. A vezető a pártot már leginkább csak kampányok idején használja, végrehajtó szerepbe szorítva. Ebben a rendszerben a párttagság motiválatlan, mert a rendszer nem garantálja a párttagok előrejutását. A hatalom számára épp az a legnagyobb veszély, hogy az állam belülről történt elfoglalása egyúttal a párt kiüresítésével és elvesztésével járhat. Egy darabig fenn lehet tartani a „pártállami” erő illúzióját, ehhez viszont meg kell erősíteni a tagság lojalitását, például úgy, hogy a párt aktív tagjai részesüljenek az államon keresztül szétosztható ja-

vakból (földek, trafikok, helyi pozíciók stb.). A problémát az okozza, hogy az állam egy idő után kevesebb kedvezményt tud nyújtani, mint ahány jelentkező pályázik ezekre a kedvezményekre. A jutalmazások rendszere csak korlátozottan működik, mert – erőforrások híján – ez a lehetőség elsősorban a fogadott család tagjainak privilégiuma, s nem az egyszerű „pártkatonáké”. Ezért a rezsimnek folyamatosan szüksége van olyan erőforrásokra, amelyek révén biztosíthatja támogatói lojalitását.

Legkönnyebben azok a diktatórikus vezetők képesek fenntartani hatalmukat, akik számára korlátlanul rendelkezésre állnak a hatalom kiterjesztése révén könnyen monopolizálható természeti erőforrások (olaj, gáz stb.). Ezért lehet tekintélyelvű rendszert fenntartani például Oroszországban, Azerbajdzsánban, valamint a közép-ázsiai országokban.⁵⁵ Olyan országokban viszont, ahol ezek a monopolizálható javak nem állnak rendelkezésre, a vezető arra kényszerül, hogy különböző társadalmi csoportokkal időleges kompromisszumot kössön, vagy másfajta erőforrásokat mozgósítson. Fehéroroszországban Lukasenka a „kedvezményes függés” helyzetét alakította ki Oroszországtól, így a rezsim fenntartása nemcsak a belső, hanem az elérhető külső erőforrásokon is múlik. Magyarországon Orbán Viktor különösen leleményes volt a rendszer külső erőforrásainak folyamatos biztosításában. Ami Alijev számára

⁵⁴ Például a párt belső ellenzékjeként elkönyvelt Pokorni Zoltán egészen e sorok írásáig (2015) a Fidesz alelnöke és elnökségi tagja maradt. Ez nyilvánvalóan nem fordulhatott volna elő, ha a pártnak és a pártelnökségnek valódi politikai súlya van, vagy ha Pokorni „pártellenzéki” szerepe valóban komoly.

⁵⁵ A közép-ázsiai országok politikai szerkezetéről lásd Seraphine F. Maerz: *Autocratic Stabilization Processes and Gradual Institutional Change in Central Asian Regimes*, PhD prospectus, CEU.

az olaj, Putyinnak a gáz, azt jelenti Orbán számára az Európai Unió, amely rendszeres anyagi támogatást ad. Rájött arra, hogy az EU rövid távon nem tudja és nem is akarja megvonni ezeket a támogatásokat saját tagországától, mert abból indul ki, hogy az unió a közös európai cél mellett elkötelezett, demokratikus országokból áll. Így tehát a magyar kormányfő a bejövő pénzt könnyedén az Európai Unió céljával ellentétes célokra, a hibrid rendszer megerősítésére és saját támogató klientúrája kielégítésére használhatja. A Magyarországon 2010 és 2015 között létrejött hibrid rezsim nemcsak illiberális államot⁵⁶ jelent, hanem egyfajta „járadékleső államot” is, amelynek fenntartásához a vezetőnek szüksége van a demokratikus államok adófizetőitől érkező apánázra.

Mindez szokatlan helyzetet teremt. Miközben a fehérorosz Lukasenka rezsimje az Oroszországtól kapott kedvezményektől függ,⁵⁷ Orbán rendszere az Európai Uniótól kapott támogatásoktól. Az uniós pénzek hazai felhasználása a politikai elithez kötődő klientúrát erősíti. Míg azonban Lukasenka a kívülről érkező (Putyin által folyósított) pénzt „rendszerkonform” módon használja fel, addig Orbán a saját berendezkedéséhez képest rendszeridegen (a liberális demokráciák által folyósított) forrásokra támaszkodik. Oroszország olyan szomszédját támogatja, amely belesimul az érdekkörébe; az Európai Unió viszont olyan országot finan-

szíroz, amely „nemzeti szabadságharcot” vív ellene.

A politikai jutalmakat minden rezsimben csak egy relatíve szűkre zárt, lojális kör kaphatja meg, mert az erőforrások végesek. Megindul tehát a harc a fejlesztési forrásokért⁵⁸ a maffiaállam vezetői között is. A rendszer akkor képes uralmát meghosszabbítani, ha kielégíti a politikailag nélkülözhetetlenek és befolyásosak csoportjait, továbbá féken tartja a lecserélhetőek széles körét.⁵⁹ A féken tartás eszköze lehet például a megfelelő propagandával kísért és az állam „ajándékaként” bejelentett rezsi-csökkentés. Ha a szavazótábor megtartásának más lehetőségei kimerülnek, a maffiaállam is előszeretettel alkalmazza a negatív kampányt a támogatók kohéziójának és „harci szellemének” ébren tartása végett. Amióta Orbán Viktor a miniszterelnök, az elemzőnek sokszor az az érzése, hogy Magyarország folyamatos külső támadásnak van kitéve, már-már blokád alatt áll. A nemzeti szabadságharc sikeres megvívásához a külső ellenséggel (eurokraták, bankok, multinacionális vállalatok, nyugdíjbiztosítók, menekültek, külföldi gyarmatosítók stb.) szembeni sikeres védelem nem elég; ennél többre – éberségre – van szükség, a magyar nemzet soraiba befurakodott belső árulók (kozmpoliták, szinglik, melegek, modern művészek, külföldre vándorló fiatalok, filozófusok és kommunikáció szakos egyetemi hallgatók stb.) elleni küzdelemben. A

⁵⁶ Vö. Orbán Viktor: Tusványos 2014.

⁵⁷ Vö. Balázs Jarábik: From Belarus to Hungary: Lessons from a Traditionalist Revolution. In Krasztev-Til: i. m.

⁵⁸ Ahogyan ez már az államszocialista rend-

szerben is így volt. Vö. Vági Gábor: *Versengés a fejlesztési forrásokért*. Budapest, 1982, KJK.

⁵⁹ Vö. Bruce Bueno de Mesquita – Alastair Smith: *Diktátorok kézikönyve*. Budapest, 2014, Gabo.

központi gyűlöletkampányok a nemzeti identitás, sőt – a Horthy-korszakból ismerős – „nemzeti öncélúság” témái körül forognak, amelyben a fogadott politikai család önmagának tartja fenn a nemzethez tartozás meghatározásának jogát.

A Fidesz 2003-ban megújított szabályzata óta a pártszervezet választókerületi rendszerben működik, a választókerületek vezetője kiválasztásában pedig a pártelnöknek vétőjoga van. Általában a választókerületi elnökökből lesznek a párt képviselőjelöltjei, ám a kapcsolat nem automatikus. E ponton újra beléphet a pártelnök, és olyan képviselőjelöltet javasolhat, akiben jobban megbízik. 2010-ben Orbán Viktor még komolyan tartott attól, hogy a Fidesz várhatóan elsőprő győzelem után a párt felduzzadt parlamenti frakciója nem fog kitarítani mellette a radikális rendszerátalakítás során, ezért a képviselőjelölteket egyenként felcsúti házába rendelte, hogy személyesen győződjön meg lojalitásukról. A Fidesz frakciója azonban 2010 és 2014 között az Orbán által remélnél is „jobban teljesített”: nemhogy a frakció egysége nem tört meg, hanem a kormányfő kétharmados többséggel tudta végigvinni az 1989-es alapokon álló köztársaság és a liberális demokrácia leépítését.

A maffiaállami modellben a politikai család vezetője egyre inkább „keresztapaként” vagy akár „gazdaként” bánik pártja, kormánya és holdudvara tagjaival. Egyes kiszemeltekkel a formális politikai kapcsolatokon túlmenő, személyes, „bratyizó” gesztusokra is hajlandó, amikor például látogatást tesz beosztottja ültetvényén, szót vált az ott dolgozó rabokkal, és megkóstolja a „ház borát”. A rendszerben privilegiumnak számít, ha a „gaz-

da” egy-egy találkozás erejéig rajta tartja a szemét beosztottjai magánéletén, mert ez a közeli, személyes kapcsolat fennállását üzeni a párttársak felé. Márpedig a maffiaállam kormánypárti politikusai számára a legnagyobb elérhető kincs a kormányfő-családfő támogató, jóváhagyó, fizikai közelsége. Saját ázsiojukat elsősorban ezzel emelhetik. A keresztapa gyakran megvédi alárendeltjeit, ha azok urizáló, pökhendi, fényűző életmódját kifogásolja a sajtó. A rendszer a pártos aktivitást jobban díjazza a szakértelemnél, de a személyes lojalitás messze felülírja a pártos aktivitást is. Például a *Figyelő* című gazdasági hetilap publicistája szerint: „Lázár [János] a szemét mindig felfelé, Orbánra szegezi, lefelé viszont sokakba belerúg. A Fideszen belül is van, aki úgy látja, hogy a pártban nem a kongresszusokon és a nyilvános fórumokon kell jól szerepelni és araszolgatni felfelé, hanem a legfontosabb paraméter az Orbán Viktorhoz fűződő viszony. (...) [Lázár] Orbán utasításait és kéréseit még akkor is teljesítette, ha azok rövid távon nem az ő érdekeit vagy népszerűségét szolgálták.”⁶⁰

A Carl Schmitt által leírt „barát-ellenség” politikai dichotómia⁶¹ a maffiaállamban nem elsősorban pártvonalak mentén különül el, hanem létezik a párton és államon belül is, sőt a kormányoldal egyes politikai szereplői közötti küzdelemben. Látszólag olyan helyzet teremődik, amelyben a hobbesi „mindenki harca mindenki ellen” csak a családfő-keresztapa gondos

⁶⁰ Brückner Gergely: A kormány belső ökle. *Figyelő*, 2015. augusztus 20.

⁶¹ Carl Schmitt: *A politikai fogalma*. Budapest, 2002, Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor.

odafigyelése, okos egyensúlyozása vagy harcok iránymutatása révén tartható kordában. Mindez fölerősíti a vezér karizmatikus legitimitását, mert táborában egyre többen hisznek abban, hogy csakis az ő uralma lehet a rend biztosítója, a győzelem záloga. Egyre többen gondolják, hogy Orbán nélkül a párt nem tudna győzni, Orbán nélkül az állam szétesne: Orbán tehát nélkülözhetetlen.

A rendszer origójában tehát a patriarchális családfő (keresztapa) áll. Körülötte koncentrikus körökben helyezkednek el a nélkülözhetetlenek, a befolyásosak, valamint a fel-

cserélhető támogatók. A parlament ugyan kétharmados többséggel választhat, de a parlamenti frakció tagjait Orbán választja ki. Ugyanez a helyzet a korábban a kormánytól független összes intézmény vezetőivel. A formalizált testülethez tartozás azonban nem mindig feltétele annak, hogy valaki a fogadott politikai család tagjává váljon.

Összefoglalva, az itt elemzett három különböző rendszernek a befolyásolás különböző modelljei felelnek meg. Az alábbi táblázat a különböző hatalmi rendszerek domináns rendszereit és befolyásolásai modelljeit foglalja össze:

<i>Hatalmi rendszer</i>	<i>Domináns intézmény</i>	<i>Befolyási modell</i>
Diktatúra	Párt/állam	Egycentrumú, formális, hierarchikus
Demokrácia	Versengő intézmények	Pluralista, autonóm, versengő
Maffiaállam	Fogadott politikai család	Egycentrumú, informális, tekintélyelvű

17

A kommunista rendszer diktatórikus volt, amelyben a diktatúra gyakorlása az intézményesített államon, és az alkotmány felett „szabadon lebegő”, jogilag ellenőrizhetetlen párton keresztül történt. Ahol a rendszer egyszerre mutatott fel totalitárius, vezérelvű (szultanisztikus) jegyeket, ott a hierarchikus befolyási rendszer nem annyira az intézményes kapcsolatok, mint inkább uralkodói önkény szerint alakult. Intézményesített diktatúrákban a politikai befolyás az állami és pártvezetésben elfoglalt formális pozíciók szerint volt mérhető. A kommunista rendszerek többségére nem az intézménynél-

küliség, hanem a hierarchikus intézmények burjánzása volt jellemző.

A demokratikus politikai rendszerekben a befolyást nem lehet kizárólag egyetlen hierarchián mérni, hiszen pluralista társadalomban sokféle egymással versengő erőközpont jött létre. A liberális alkotmányosság és a fékek és ellen-súlyok intézményesített rendszere korlátot szabott a hatalom és befolyás túlzott centralizációjának. Ezzel együtt nem kevés demokratikus országban látunk példát a különböző elitesoportok összefonódására, az oligarchizálódásra és a hatalom túlzott központosítására, de ezt

többnyire ellensúlyozzák az erős, független intézmények és a jól szervezett civil társadalom.

A maffiaállam a tekintélyelvű rendszerek egyik esete, amelyben a demokrácia továbbra is hivatkozási alapul szolgál a hatalmon lévők számára, de a demokratikus intézményrendszert szisztematikusan kiüresítik, és eredeti céljával ellentétes módon működtetik. Legtöbb-

ször olyan illiberális, centralizált, hibrid rezsimről van szó, ahol az uralom nem kizárólag a szuronyok hegyén nyugszik, hanem erőteljesen megjelenik a vezérelvűség, és keveredik a tradicionális és karizmatikus legitimáció. A maffiaállam befolyási modellje az egycentrumú hatalomhoz és a vezér személyéhez kötődő, nagyrészt „családi” jellegű, informális érdekérvényesítés.

Jelen írás első része egy tanulmánynak, melynek teljes változata a Magyar Bálint és Vásárhelyi Júlia által szerkesztett *Magyar Polip 3.* című kötetben 2015 végén jelenik meg.